

Науковий вісник Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Scientific Messenger of Lviv National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies

ISSN 2519–2701 print
ISSN 2518–1327 online

doi: 10.15421/nvlvet8629
<http://nvlvet.com.ua/>

UDC 37.017

Moral development of a personality in the concept of Yakym Yarema

R.Y. Zveryuk

Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv, Ukraine
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Article info

Received 18.01.2018
Received in revised form
16.02.2018
Accepted 22.02.2018

Stepan Gzhytskyi National
University of Veterinary Medicine
and Biotechnologies Lviv,
Pekarska Str., 50, Lviv, 79010,
Ukraine.
Tel.: +38-067-686-14-17
E-mail: r_zviruk@ukr.net

Lviv Polytechnic National
University, Stepan Bandera Str. 12,
79013, Lviv, Ukraine

Zveryuk, R.Y. (2018). Moral development of a personality in the concept of Yakym Yarema. Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. 20(86), 147–152. doi: 10.15421/nvlvet8629

The purpose of the work was to investigate the ideas of Yakym Yarema regarding the moral development of a personality. The content of his report «The Stages of Moral Development» (1937) is analyzed for this purpose. In order to achieve the goal, the digitization of this work was carried out, its scientific and literary editing and analysis. The study of the stages of moral development is carried out in accordance with the logics applied by Ya. Yarema: firstly, a general overview of the concepts and criteria of moral and immoral, then – periodization in accordance with different criteria and analysis of recommended methods of educational influence, relevant at different stages of the development of morality. Moral and immoral Yakym Yarema categorizes from the point of view of the participation of consciousness in the implementation of morally evaluated acts, which significantly distinguishes it from traditional educational approaches. Concerning the criteria for the classification of degrees, the scholar distinguishes between three: the common course of social and moral development; the basis of the legitimization of moral norms; development of the quality of motivation as a motive for moral development. According to each criterion, Ya. Yarema described three levels of moral development: premoral (neutral, immoral), second and third (different names according to the classification criterion). His conclusions on the transition from the second to the third stages and the conditions under which it occurs (or does not happen), the completion of moral development (quantitatively) in the second stage and incompleteness as a specific characteristic of the development of qualitative indicators of moral consciousness are pedagogically important. The methods of moral education proposed by Yakym Yarema are correlated with age characteristics, qualitative characteristics of individual degrees and social environments of different magnitude.

Key words: Yakym Yarema, moral development, stages, criteria, educational measures.

Моральний розвиток особистості у концепції Якіма Яреми

Р.Є. Зверюк

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького,
м. Львів, Україна
НУ «Львівська політехніка», м. Львів, Україна

Метою роботи було дослідити ідеї Якіма Яреми щодо морального розвитку особистості. Для цього проаналізовано зміст його доповіді «Ступні морального розвитку» (1937 р.). Задля досягнення поставленої мети проведено оцифрування цієї праці, її наукове та літературне редагування й аналіз. Вивчення ступенів морального розвитку здійснено згідно з логікою, застосованою Я.Я. Яремою: спочатку загальний огляд понять і критеріїв морального й аморального, потім – періодизація згідно з різними критеріями й аналіз рекомендованих способів виховного впливу, доречних на різних етапах розвитку моральності. Моральне й без-, аморальне Яким Ярема класифікує з огляду на участь свідомості у здійсненні морально оцінюваних актів, що суттєво відрізняє його від традиційних (досі чинних) виховних підходів. Щодо критеріїв класифікації ступенів учений розрізняє три: спільний хід соціального та морального розвитку; основа легітимізації моральних норм; розвиток якості мотивації як рушій морального розвитку. Згідно з кожним критерієм Я. Ярема описав по три ступені морального розвитку: передморальний (нейтральний, аморальний), другий та третій (мають різні назви відповідно до критерію класифікації). Педагогічно вагомими є його висновки щодо переходу від другого до третього ступенів та умов, за яких він відбувається (чи не відбувається), завершення морального розвитку (в кількісному аспекті) на другому етапі й незавершеності як питомої характеристики розвитку якісних показників моральної

свідомості. Методи виховання моральності, запропоновані Якимом Яремою, співвіднесені з віковими особливостями, якісними характеристиками окремих ступенів та соціальним оточенням різної масштабності.

Ключові слова: Яким Ярема, моральний розвиток, ступені, критерії, виховні заходи.

Вступ

Дослідження морального розвитку особистості, як і морального статусу суспільства в цілому, завжди викликало інтерес, відповідно й жваву, не лише наукову, а й публічну дискусію, тому наукове осмислення цієї тематики було й залишається *актуальним*.

Сучасні наукові розвідки з теми генезису моральності ґрунтуються на працях Ж. Піаже «Моральне судження у дитини» (Piazhe, 2006), Л. Кольберга (Kohlberg, 1963), К. Гілліган (Gilligan, 1982), М. Хоффмана (Hoffman, 1987) та інших. Лохвицька Л.В. (Lokhvytska, 2016) виокремлює серед зарубіжних теорій морального розвитку особистості «...унітарні (когнітивно-структуралістська (Ж.Піаже), когнітивно-еволюційна (Л. Кольберг) в рамках нормативно-когнітивного підходу); дуальні (емоційно-когнітивна (К. Гілліган, У. Деймон, М. Хоффман) в рамках емпатійного підходу); теорія соціалізації морального судження (У. Бронфенбреннер, Дж. Гарбаріно), теорія доменів соціальних норм або теорія соціального знання (Е. Туріель), теорія просоціальної поведінки (Н. Айзенберг) в рамках соціально-когнітивного підходу; тернарні (ієрархічна (Е. Еріксон), чотирикомпонентна (Дж. Рест), триєдина етична теорія (Д. Нарваез) в рамках інтегративного підходу)» (Lokhvytska, 2016). На наших наукових теренах проблема вивчення зв'язку між моральним зростанням і рівнем розвитку моральної самосвідомості висвітлювалася у працях Л.С. Виготського (Vygotskij, 2005) (як критерій періодизації), І.Д. Беха (Bekh, 2004), Л.І. Божович (Bozhovich, 2001), В.С. Мухіної (Muhina, 1985), Л.Е. Орбан-Лембрик (Orban-Lembryk, 2004), М.В. Савчина (Savchyn, 2009) та ін. Проте зв'язок між зарубіжними та українськими концепціями вислідковується, в основному, лише від часу утвердження нашої науки після 90-их рр. XX ст. У зв'язку із цим актуалізується тематика історико-педагогічних досліджень, що мали б на меті пошук та аналіз концепцій українських вчених щодо розвитку моральності особистості. Одним із таких вчених був і завідувач кафедри іноземних мов Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького – Яким Якимович Ярема, чимало праць якого, зокрема й щодо морального розвитку, не опубліковані.

Мета статті – дослідити ідеї Якіма Яреми щодо морального розвитку особистості.

Завдання статті:

- розшифрувати рукопис доповіді Якіма Яреми «Ступні морального розвитку» (1937 р.), що досі не була опублікована;

- вивчити й проаналізувати контент вищезазваної доповіді для з'ясування наукової позиції Якіма Яреми щодо етапності та ключових критеріїв визначення ступенів морального розвитку особистості;

- виявити педагогічні погляди Якіма Яреми щодо специфіки виховного впливу на особистість відповідно до різних етапів її морального розвитку.

Матеріал і методи досліджень

Матеріалом для проведення дослідження слугував зміст фонду № 12 «Ярема Яким Якимович (1884–1964) – літературознавець, педагог, психолог, громадський діяч» Наукового архіву Наукової бібліотеки НУ «Києво-Могилянська академія» (Yarema Yakym Yakymovych, 1884–1964). Методами дослідження обрано загальнонаукові теоретичні (контент-аналіз, синтез, порівняння, дедукція, класифікація), методи дослідження мовного матеріалу (описовий, дистрибутивний аналіз), історичні (вивчення архівних матеріалів), специфічні (порівняльно-історичний аналіз).

Результати та їх обговорення

Редакторські застанови з приводу оцифрування рукопису

Згідно із першим завданням було здійснене оцифрування рукописного тексту доповіді Якіма Яреми «Ступні морального розвитку», датованої 1937-им роком. Загальний обсяг тексту – 0,5 д.а. Мовна редакція – максимально наближена до оригіналу, збережені авторська лексика і синтаксис. Підготовлені редакційні пояснення у формі: текстових приміток (містять роз'яснення лексичного значення слів) і текстових зносок (коментарі, що стосуються історичних фактів, персоналій, досліджень). Текстові примітки упереваж стосуються перекладу з німецької та латинської мов (Я. Ярема подекуди використовував німецькі та латинські лексичні включення), окремих термінів, застарілої лексики, а також слів, що так і не набули значної поширеності в українському науковому стилі мовлення. Найбільший інтерес, на нашу думку, з посеред них становлять: назверхні (зовнішні), правильність (закономірність), соціальна постава (соціальна установка), зокілля (довкілля), міродайний (авторитетний), побудка (рушій, мотив, стимул). Значення цих слів реконструювалося з контексту, а також за доступними словниками (Vikislovyk; Bilodid, 1980). В цілому, мова Я. Яреми є достатньо близькою до сучасного варіанта літературної мови, оскільки ґрунтується, вірогідно, на «Граматиці української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» Василя Сімовича (Simovych, 1921), хоча буква «і» на позначення м'якості приголосних звуків не вживається. Аргументами для підтвердження цієї гіпотези можуть бути їх знайомство, тривала спільна праця, доказами чого є листи з Українського педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова у Празі (Lysty vid Ukrainkoho pedahohichnoho instytut ...), НТШ у Львові (Lysty vid Naukovoho tovarystva...), від Українського видавництва Краків-Львів (Lyst vid Ukrainkoho

vydavnytstva). В останньому із названих листів від імені видавництва, УЦК (Українського центрального комітету) та особисто від проф. В. Кубійовича висловлене прохання надати інформацію щодо празького періоду в житті В. Сімовича для укладання якнайповнішої біографії вченого у зв'язку із його смертю (*Lyst vid Ukrainskoho vydavnytstva*).

Чинники визначення ступеня морального розвитку Якимом Яремою

Перелічені вище у статті наукові джерела, що визначають сучасну наукову позицію про етапність морального розвитку, крім праць Ж. Піаже (*Piazhe, 2006*) та Л. Виготського (*Vygotskij, 2005*), не могли бути застосовані Я. Яремою. Якщо порівнювати характеристики ступенів, подані ним, із гіпотетичним першоджерелом, то бачимо, по-перше, виразну тенденцію до зв'язку із моральною (етичною) свідомістю в нашого вченого і когнітивним розвитком – у швейцарського. Водночас, Яким Ярема не відкидає тези про інтегрованість морального та інтелектуального розвитку, обираючи рівень розвиненості мовлення («орієнтуватись можемо на основі її запасу етичних понять і слів, які вже встигла набути» (*Yarema, 1937*)) індикатором, застосовним для виявлення рівня розвиненості мислення: «Мірою морального розвитку буде кожночасний (актуальний – авт.) стан запасу наших етичних понять, знань та розумінь, рівень етичного світогляду. Цей поступ на шляху етичного розвитку йде рівним кроком з розвитком умовим (розумовим – авт.), бо етичне розуміння вимагає вже розвиненої

здібності думання, розрізнювання, абстрагування загального із конкретно-поодинокими даних» (*Yarema, 1937*). Однак Яким Якимович вводить ще один критерій визначення ступеня моральної свідомості – волю, без участі якої мораль залишається річчю в собі, коли «поведінка морально зла, хоч моральна свідомість повна добрих засад» (*Yarema, 1937*). Тут його позиція виразно перегукується зі схожою тезою К. Ушинського про те, що «з-під ферули відмінних вихователів деколи виходили найгірші люди» (*Ushinskij*). Він доходить такого висновку в контексті доведення неможливості досягнення цілей виховання морального почуття самими лише педагогічно-моралізаторськими засобами, без розуміння фізичних та психологічних сторін людського ества: «Сенека був однією з головних причин жадливої моральної зіпсованості свого страшного вихованця (*Герона* – авт.). Такими сентенціями можна убити в дитині, особливо якщо у неї жива натура, будь-яку можливість розвитку морального почуття» (*Ushinskij*). Водночас, на відміну від К. Ушинського, Яким Ярема здійснює роз'яснення природи моральності та її ступенів розвитку через глибину прийняття морально-етичних правил (в цій тезі наближається до поняття морального закону І. Канта (*Kant, 1965*) та конкретності психології людини Л. Виготського (*Vygotskij, 2005*)), через широту сфери їх застосовності у вимірі конкретної особистості, а також рушії, якими людина керується у своєму моральному виборі (табл. 1).

Таблиця 1

Сприйняття й осмислення моральності в конкретно-поодинокому вимірі*

Я. Ярема (педагогіка)	І. Кант (філософія)	Л. Виготський (психологія)
«...сам вдоволяючий (задовільний – ред.) запас етичних розумінь не може бути мірою морального стану людини. Треба ще, щоб ті етичні норми, які ми собі засвоїли, ми прийняли дійсно за свої» (<i>Yarema, 1937</i>).	«... моральна цінність вчинку полягає не в очікуваному від нього результаті... тільки уявлення про закон, наявне тільки в розумної істоти... є визначальною основою волі, може бути тим благом, що його називаємо моральним і що притаманне тій особистості, яка чинить згідно з цим уявленням...» (<i>Kant, 1965</i>)	«Якщо людина мислить, запитаймося: яка людина. За одних і тих же законів мислення процес буде різним, зважаючи на те, в якій людині він відбувається» (<i>Vygotskij, 2005</i>)

* Примітка: складено самостійно

Слід відзначити істотну відмінність у поясненні Якимом Яремою сутності морального й аморального, що, в його розумінні, відрізняються за ступенем усвідомленості, і традиційним виховним підходом, що набув поширення в українській педагогіці виховання (чинний та дієвий досі), де моральність та аморальність співставляються у площині суспільно схвалюваних чи засуджуваних вчинків. Підхід Якіма Якимовича є об'єктивним, науковим, він виключає суб'єктивізм в оцінках ступеня морального розвитку, що, в умовах активних соціальних змін, переоцінки цінностей, стає причиною соціальної напруженості, підвищеної конфліктності. Застосування у педагогіці трактування авторства Я. Яреми, створить основу для запобігання просуванню ціннісних орієнтацій одних

соціальних груп у середовищах інших, отже і для профілактики їх нав'язування, що відповідає ліберальній моделі як в освіті, так і в широкому суспільному вимірі.

Отже, згідно з результатами вивчення праці Якіма Яреми «Ступні морального розвитку», у визначенні етапу розвитку моральності він керується, по-перше, рівнем інтелектуального (в т.ч. його зовнішнього вияву – мовного) розвитку; по-друге, ступенем визнання моральних законів особистістю (зовнішній вияв – широта й охопність сфер суспільно-моральних взаємодій); по-третє, якістю внутрішньої мотивації до моральної поведінки (з обов'язку – моральний вчинок, з користі чи задля слави – безморальний, за звичкою – нейтральний).

Ступені морального розвитку

Я. Ярема будує свій виклад на співставленні різних підходів до етапізування морального розвитку, які ми впорядковуємо в таблиці 2.

В авторському резюме Яким Ярема зводить всі класифікації воедино і здійснює цілісний опис ступенів, даючи педагогічні рекомендації – «виховні заходи». Щодо першого, передморального, який називає також без- та аморальним, зазначає, що рівень свідомості – ембріональний, мотиви – несвідомі, радить здійснювати «дресуру (вишкіл – авт.), зацпелювання корисних, добрих звичок, передовсім правильного способу і денного плану життя» (Yarema, 1937). Водночас, застерігає педагог, етичні повчання слід обмежувати, оскільки вони мало дієві, слабкі, натомість мають виховну силу нагорода, похвала, кара, емуляція (наслідування, копіювання – авт.), повторення, поки моральний акт не стане звичкою.

Таблиця 2

Ступені морального розвитку: підходи, межі й характеристики (за Якимом Яремою) (Yarema, 1937)*

Критерії	Ступені	Вікові межі	Зауваги Я. Яреми
Паралельність морального та соціального розвитку одиниці (індивіда)	1. Передморальний ступінь (дії не підлягають жодній етичній оцінці). 2. Передсоціальний ступінь (найбільш зв'язані з «Я-інтересами» та соціальним колом). 3. Соціальний ступінь (генеруються колективної етики).	1. До 3-го року життя 2. До 11-го року життя 3. Після завершення кризи дозрівання	Виокремлюючи ступені, опирається на наукові результати Johann Friedrich Jacob Reichenbach (німецький філолог і педагог)
Тип основи, що зумовлює важливість і законну силу тих норм, якими одиниця керується	1. Передморальний ступінь (основа відсутня). 2. Безкритична, наївна гетерономна мораль (основа – інстинкт уподібнювання, сугестія). 3. Автономна мораль (основа – власні переконання).	1. До 3-го року життя 2. До 14-го року життя, включно з періодом 3. Від 14–15-річного віку	Другий період гетерономної моралі включає особливий вік 10–14 років, коли розвивається особне (окреме) розуміння моралі через власну оцінку. Пов'язує перехід від 2 до 3 ступеня з освітою, вихованням. Застерігає, що не у всіх відбувається такий перехід, крім того, цей перехід повністю не завершується
Мотиви зі зростаючим рівнем цінності, якості, їх характер	1. Морально нейтральна, безвідповідальна, призвичаювальна (мотиви не усвідомлюються). 2. Індивідуально-євдемоністична, егоїстична, суто особиста, суб'єктивна (мотиви власного благополуччя, «Я-інтереси»). 3. Ступінь вищої моралі (мотиви об'єктивні).	1. Від 3 до 7 років 2. Від 7 до 13/14 років 3. Від 13/14 років	Зазначає, що кількісно моральний розвиток зупиняється в кінці 2 періоду, свідченням цього є настання 3-го ступеня, коли моральний вчинок здійснюється заради нього самого. Пов'язує появу такої якості мотивів, отже, й вищої моралі з морально-ідейною атмосферою цілого суспільного оточення, що генерує морально великі чи малі моделі.

* Примітка: складено самостійно на основі (Yarema, 1937)

Особливістю передсуспільної стадії є звуження соціального оточення до вужчого кола (родини, школи, товаришів, ватаги (в 11–13 років)), мотиви свідомі, проте Я-орієнтовані. Яким Ярема радить продовжувати вишкіл (привчення, дресуру), поєднуючи його з авторитетним, енергійним проводом та добрим прикладом. Основним застереженням щодо повчань є те, що вони повинні відповідати актуальному освітньо-виховному середовищу вихованця: «Усякі поучення на нінащо, коли окруження, від якого дитина переймає етичний світогляд, стоїть саме морально невисоко, коли при дітях йдуть розмови, які є часто глумом

над тими етичними принципами, які дитині у світоглядних хвилях проповідуються» (Yarema, 1937).

Третій, остаточний, ступінь, який, на думку Я.Я. Яреми, починається не у всіх і не має ознак скінченності, характеризується неперервною етичною самоозначуваністю, визволенням від залежності щодо «Я-інтересів».

Виховний вплив на цьому етапі передбачає появу обмежень на дресуру (тренінг), «по змозі перехід до природного обміну думок на теми добра і зла, наскільки особа має здатність до цікавого філософування над такими питаннями, вміє переконувати і здобути

собі довір'я так, що стає для юнака таким провідником. Інакше – зайве всяке моралізування. Роль виховника мусить прийняти світ ідеальний, який постачає юнакові історія, постаті з літературних творів, великі постаті з арени суспільно-політичного життя і т.д.» (Yarema, 1937).

Висновки

Отже, згідно зі сформульованою метою, нами вивчені ідеї Якіма Яреми щодо морального розвитку особистості. Дослідження мало план, вербалізований в завданнях. Відповідно до першого нами був оцифрований текст рукопису доповіді Якіма Яреми «Ступні морального розвитку» (1937 р.), здійснене його наукове та літературне редагування з максимальним збереженням специфіки викладу в оригіналі, праця підготовлена до видання.

Завдяки вивченню контенту цієї доповіді з'ясовано, що Яким Ярема здійснює виклад згідно з такою логікою: окреслення чинників, впливових щодо розвитку моральності, визначення його етапності. В цілому, вчений розв'язує питання ступенів за трьома критеріями: співзвучність морального та соціального розвитку особистості (передморальний, передсоціальний, соціальний ступені); тип основи, що лежить в основі легалізації моральних переконань особистості (передморальний ступінь (основа відсутня), безкритична, наївна гетерономна мораль, автономна мораль); домінуючі мотиви, що спонукають розвиток певних типів моральної свідомості (морально нейтральна, безвідповідальна, призвичаювальна моральність; індивідуально-евдемоністична, егоїстична, суто особиста, суб'єктивна; ступінь вищої моралі). Тобто нами сформульовані три критерії окреслення ступенів морального розвитку, застосовані Якимом Яремою, та укладена порівняльна таблиця із конкретизацією ступенів, їх часовими рамками та заувагами, що були зроблені вченим при характеризованні цих етапів. Ці примітки здійснювалися як у руслі дотримання вимог академічної доброчесності, так і містили роз'яснення щодо переходів між ступенями. Найбільш актуальним, таким, що має вагоме значення й у сучасній психолого-педагогічній науці, вважаємо коментар Якіма Яреми з приводу переходу від другого до третього ступеня. Зокрема про, по-перше, його не тотальну обов'язковість; по-друге, про залежність від освітньо-культурного рівня конкретної особистості; по-третє, про кореляцію між якістю мотивів становлення вищої моралі й загальною атмосферою суспільного оточення, що може генерувати і морально великі, і малі моделі, що, врешті, стимулює чи гальмує розвиток високого рівня моральної свідомості; по-четверте, про невпинність і незавершеність морального розвитку як його питомі риси.

Узагальнюючи педагогічні погляди Я. Яреми про особливості виховного впливу на різних етапах морального розвитку, слід зазначити, що педагог накладає суттєві обмеження на моралізаторство (у передморальному ступені – через відсутність базису для нього; у другому (відповідно до різних назв та часових рамок) періоді – через необхідність реалізації зв'язку з актуа-

льним оточенням дитини; у третьому – через необхідність діалогічності взаємодій, у яких педагогічна позиція повинна дислокуватися на дещо вищих від реалій ідеальних позиціях (зادля створення простору для розвитку)). Реальну дієвість Яким Якимович вбачає у вишкোলі (дресурі, тренінгу), хоча на третьому етапі, що не проявляється кількісним зростанням засвоєння нових моральних норм, такий засіб впливу втрачає ефективність. Наскрізним засобом виховного впливу вчений визначає особистість виховника, якому слід проявляти наполегливість, організованість та відповідальність у провіді дитини до цілі морального розвитку, крім того, усвідомлювати загальну стратегію етапного генезису моральності, отже посідати вищий щабель у цьому розвитку.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у продовженні дослідження та популяризації науково-педагогічної спадщини Якіма Якимовича Яреми, особливо – її неопублікованої частини. Загальною метою наукового пошуку є сформувати науково обґрунтовану концепцію педагогічних поглядів цього вченого.

Подяка. Висловлюємо вдячність працівникам Наукової бібліотеки НУ «Києво-Могилянська академія» за збереження, впорядкування архіву Якіма Яреми та сприяння у формуванні джерельної бази цього дослідження.

References

- Bekh, I.D. (2004). Moralnyi rozvytok osobystosti v istoryko-pedahohichnomu osmyslenni. *Ridna shkola: Shchomisiachnyi nauk.-ped. zhurnal.* 1, 16–19 (in Ukrainian).
- Bozhovich, L.I. (2001). *Problemy formirovaniya lichnosti: Izbrannye psihologicheskie trudy.* M.: MPSI. Voronezh: NPO «MODJEK» (in Russian).
- Vygotskij, L.S. (2005). *Psihologija razvitija cheloveka.* M.: Izd-vo Smysl; Jeksmo (in Russian).
- Vikislovnyk [Elektronnyi resurs]. – *Rezhym dostupu: <https://uk.wiktionary.org>* (in Ukrainian).
- Gilligan, C. (1982). In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hoffman, M.L. (1987). The contribution of empathy to justice and moral judgment. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Cambridge studies in social and emotional development. Empathy and its development* (pp. 47–80). New York, NY, US: Cambridge University Press, 1987.
- Kant, I. (1965). *Osnovy metafiziki npravstvennosti.* (S recenziej na knigu I. Shul'ca. 1783). *Sochinenija v shesti tomah.* M.: «Mysl'». 4(I), 211–310 (in Russian).
- Kohlberg, L. (1963). *The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order: I. Sequence in the Development of Moral Thought.* *Vita Humana.* 6, 11–33. doi:10.1159/000269667.
- Lyst vid Ukrainskoho vydavnytstva Krakiv-Lviv. *Naukovyi arkhiv Naukovoї biblioteki Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademii».* F. 12 (Iarema Yakym Yakymovych (1884–1964) –

- literaturoznaveť, pedahoh, psykhohoh, hromadskyi diiach). Op. 1. Spr. 73. 1944 r. 1 ark. (in Ukrainian).
- Lysty vid Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. Naukovyi arkhiv Naukovoï biblioteky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia». F. 12 (Iarema Yakym Yakymovych (1884–1964) – literaturo-znaveť, pedahoh, psykhohoh, hromadskyi diiach). Op. 1. Spr. 72. 1940 r. 2 ark. (in Ukrainian).
- Lysty vid Ukrainy skoho pedahohichnoho instytut imeni Mykhaila Drahomanova u Prazi. Naukovyi arkhiv Naukovoï biblioteky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia». F. 12 (Iarema Yakym Yakymovych (1884–1964) – literaturoznaveť, pedahoh, psykhohoh, hromadskyi diiach). Op. 1. Spr. 69. 1925 r., 1927 r. 2 ark. (in Ukrainian).
- Lokhvytska, L.V. (2016). Evoliutsiia teorii moralnoho rozvytku osobystosti v naukovykh pidkhodakh zarubizhnykh psykhohohiv. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Psykhohohichni nauky. 3(2), 50–54. Rezhym dostupu: http://www.pj.kherson.ua/file/2016/psychology_03/ukr/part_2/11.pdf (in Ukrainian).
- Muhina, V.S. (1985). Problemy genezisã lichnosti. M.: MPGI (in Russian).
- Orban-Lembryk, L.E. (2004). Sotsialna psykhohohiia: pidruchnyk [dlia stud. vyshch. navch. zakl.]: u 2 kn. Kn. 1: Sotsialna psykhohohiia osobystosti i spilkuвання. K.: Lybid (in Ukrainian).
- Piazhe, Zh. (2006). Moral'noe suzhdenie u rebjonka. M.: Akademicheskij proekt (Serija «Psihologicheskie tehnologii») (in Russian).
- Savchyn, M.V. (2009). Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti: monohrafiia.. Drohobych: RVV DDPU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Simovych, V. (1921). Hramatyka ukrainskoi movy dlia samonavchannia ta v dopomohu shkilmii nautsi. Druhe vydannia z odminamy y dodatkami. Kyiv-Liaiptsih: Ukrainska nakladnia. Rezhym dostupu: <https://archive.org/stream/hramatykaukran00simouoft?ref=ol#page/n3/mode/2up> (in Ukrainian).
- Bilodid, I.K. (1980). Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tt. AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. K.: Naukova dumka, 1970–1980. Rezhym dostupu: http://ukrlit.org/slovnnyk/slovnnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (in Ukrainian).
- Ushinskij, K.D. Chelovek kak predmet vospitaniia. Opyt pedagogicheskoi antropologii. Tom I. Rezhim dostupa: http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_chelovek_1.html (in Russian).
- Yarema, Ya.Ya. (1937). Dopovid «Stupni moralnoho rozvytku». Rukopys / Ya. Ya. Yarema. Naukovyi arkhiv Naukovoï biblioteky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia». F. 12. Op. 1. Spr. 48. 1937 r. 19 ark. (in Ukrainian).
- Yarema Yakym Yakymovych (1884–1964) – literaturoznaveť, pedahoh, psykhohoh, hromadskyi diiach» // Naukovyi arkhiv Naukovoï biblioteky NU «Kyievo-Mohylianska akademiia». F. 12. Op. 1. 1869–2007 rr. 5258 ark. (in Ukrainian).